

DE ONVOLTOOIDE VERLICHTING

EEN HOORCOLLEGE OVER
HISTORISCHE EN TOEKOMSTIGE
ONTWIKKELINGEN VAN
HET VERLICHTINGSDENKEN

door Herman Philipse

Inhoudsopgave

College 1. De Verlichting: een inleiding

- Hoofdstuk 1. Inleiding
- Hoofdstuk 2. De Verlichting als historische periode
- Hoofdstuk 3. De Verlichting als menselijk project

College 2. Verlichting en de wetenschappelijke revolutie

- Hoofdstuk 4. De wetenschappelijke revolutie in vogelvlucht
- Hoofdstuk 5. Oorzaken en gevolgen van de wetenschappelijke revolutie
- Hoofdstuk 6. Wetenschapsfilosofische perikelen in de Verlichting

College 3. Verlichting en religie

- Hoofdstuk 7. Godsdienst, wetenschap en Verlichting
- Hoofdstuk 8. Van godsdienstkritiek naar verklaring van godsdienst
- Hoofdstuk 9. Is religie nog te handhaven? Vele meningen tijdens de Verlichting

College 4. Verlichting, moraal en Politiek

- Hoofdstuk 10. De fundering van de moraal: *un tour d'horizon*
- Hoofdstuk 11. Politieke filosofie
- Hoofdstuk 12. Noodzaak tot actualisering van de Verlichting

HERMAN PHILIPSE

Prof. dr. mr. Herman Philipse is universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht en doet onderzoek op het gebied van de moderne en contemporaine wijsbegeerte. Van hem zijn de volgende hoorcolleges op audio-cd verschenen: *Acht Filosofische Miniaturen*, *Godsdienstfilosofie*, *Filosofen van de 20e eeuw*, *Betrouwbare kennis*, *Wetenschap versus godsdienst*, *Ethiek en evolutie*, *Vrijheid en verplichting*, *Godsgeloof of atheïsme?*, *Neurofilosofie van de geest en Waarheid en dwaling* en *Klimaatverandering*.

STUDIUM GENERALE UNIVERSITEIT LEIDEN

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking met Studium Generale Universiteit Leiden.

Studium Generale Universiteit Leiden organiseert lezingen voor studenten en andere belangstellenden van binnen en buiten de universiteit die over de grenzen van hun vakgebied heen willen kijken.

Voor meer informatie, kijk op:

<http://www.studiumgenerale.leidenuniv.nl>

Synopsis van het hoorcollege DE ONVOLTOOIDE VERLICHTING

College 1. De Verlichting: een inleiding

Motto 1: "The attitudes which one chooses to regard as typical of the Enlightenment (...) constitute a free, subjective choice, which then, in turn, determines the shape of the synthesis one constructs for one's self." Norman Hampson, *The Enlightenment*, Penguin (1990), p. 9.

Motto 2: "The prevailing view about the French Revolution not being caused by books and ideas in the first place may be very widely influential but it is also, on the basis of the detailed evidence, totally indefensible. Indeed, without referring to Radical Enlightenment nothing about the French Revolution makes the slightest sense..." Jonathan Israel, *A Revolution of the Mind*, Princeton UP (2010), p. 224.

Hoofdstuk 1. Inleiding

a. Het belang van de Verlichting (*Siècle de lumières*, *Aufklärung*, etc.)

* *Wat hebben wij nu nog aan de Verlichting te danken?* Enkele voorbeelden:

- (1) Ideaal intellectuele integriteit; religiekritiek, tolerantie (Spinoza, Locke, Hume).
- (2) Ideaal van maatschappelijke vooruitgang itt. "het leven is een tranendal".
- (3) Het staatkundige beginsel der *trias politica*. Baron de Montesquieu: *De l'esprit des lois* (1748). Scheiding kerk/staat. Contract-theorie (Hobbes, Locke).
- (4) Geleerde Genootschappen. B.v. Holl. Mij der Wetenschappen (1752, Kon. sinds 2002). Lunar Society, Birmingham (1775, vergaderingen bij volle maan).
- (5) Cosmopolitisme; vervaging scheidslijnen tussen culturen; mondialisering.
- (6) Mensenrechten. *Magna Carta* (1215); John Locke: *Two Treatises of Government* (1689); *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* (1789).
- (7) *Laissez-faire* economie ipv gilden, mercantilisme, enz.: David Hume, en Adam Smith, *The Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776).

* Hoe was de maatschappelijke orde vòòr en zelfs nog tijdens de Verlichting? Voorbeeld: L'affaire du Chevalier François-Jean Lefebvre de La Barre: als 19-jarige in 1765 gearresteerd: hij zou een Christelijk kruisbeeld in Abbeville beschadigd hebben (*quod non*) en ontblootte zijn hoofd niet voor een optocht met het heilige sacrament. Hoe werd hij gestraft? Zie Wikipedia!

b. Visies op de Verlichting

- (1) Twee extremen: Peter Gay (Fröhlich) (*The Enlightenment: An Interpretation*, 1966, '69, '73): een intellectueel programma van godsdienstvijandigheid, vrijheidsbevordering, democratisering & vooruitgang, versus Max Horkheimer & Theodor Adorno (*Dialektik der Aufklärung*, 1947): de instrumenteel-rationalistische onttovering van alles was de oorzaak v/e "neue Art der Barbarei" en de Holocaust.
- (2) Evolutie der geschiedschrijving: van filosofische studies (b.v. Ernst Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*, 1932, die beoogde "eine reine Geschichte der Ideen der Aufklärungszeit" en hun "Wirksamkeit" te geven) tot het werk van b.v. Robert Darnton, die zeer gedetailleerde studies schreef over de geschiedenis van publicaties tijdens de Verlichting (o.m. *The Business of Enlightenment* over de *Encyclopédie*, Harvard UP 1987). Toenemende fascinatie van historici met materiële en maatschappelijke details: statistiek publicatieverspreiding, enz.

c. Thema & doel der 4 colleges

De Verlichting: *een historische periode* in de Europese geschiedenis & *een menselijk project*. Kernprobleem v/d serie: hoe kunnen we dit project actualiseren? Waarom is dat nodig? Indeling der vier colleges: (1) algemene inleiding (dit college); (2) de wetenschappelijke revolutie en de Verlichting; (3) de transformatie/ ablatie van godsdienst tijdens de Verlichting; (4) Verlicht moreel en politiek denken.

Hoofdstuk 2. De Verlichting als historische periode

a. Chronologie & oorzaken

Chronologie van historische perioden is vaak enigszins arbitrair. Waar begon de Verlichting? Bv. bij Descartes' *Discours de la méthode* (1637; "la puissance de bien juger, et distinguer le vrai d'avec le faux, qui est proprement ce qu'on nomme le bon sens ou la raison, est naturellement égale en tous les hommes...") Maar: "ce n'est pas assez d'avoir l'esprit bon, mais le principal est de l'appliquer bien"), bij Newtons *Phi-*

losophiae naturalis principia mathematica (1687), of bij de troonsbestijging van Louis XV (1715)? Waar eindigde de Verlichting? Bij de Franse revolutie (1789) of de restauratie (1815)? Of: nooit? Wat *oorzaken* betreft: *vele*: van wetenschappelijke revolutie tot reformatie, 30j. oorlog (1618-48) & 80j oorlog (1568-1648), enz.

b. Homogeen of divergent?

Aanvankelijk sterke focus der historici op Frankrijk, Schotland, en toonaangevende denkers. Relatieve homogeniteit als gevolg: Verlichting als toenemende organisatie van het menselijk leven op grond van rationele beginselen ipv religie en bijgeloof (cf. opnieuw Descartes, *Discours*: “Je révérais notre théologie, et prétendais autant qu’aucun autre à gagner le ciel; mais ayant appris comme chose très assurée que le chemin n’en est pas moins ouvert aux plus ignorants qu’aux plus doctes, et que les vérités révélées qui y conduisent, sont au-dessus de notre intelligence, je n’eusse osé les soumettre à la faiblesse de mes raisonnements...”). Tegenwoordig meer oog voor diversiteit in de verschillende staten en sociale klassen, ook buiten Europa, bv. A. Owen Aldridge, *The Ibero-American Enlightenment* (1971), enz.

c. Elite-gestuurd? Tja, de vader van Denis Diderot (1713-84) was messenmaker; die van Jean-Jaques Rousseau (1712-78) horlogemaker. Descartes (1596-1650) lage adel; Isaac Newton (1642-1727) een boerenzoon; Voltaire (1694-1778) zoon v/e notaris; David Hume (1711-76) v/e advocaat; Immanuel Kant (1724-1804) v/e zadelmaker. Cf. Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962).

Hoofdstuk 3. De Verlichting als menselijk project

a. Kant en Diderot: 2 verplichte pamfletjes

(1) Immanuel Kant: *Was ist Aufklärung?* (1784): “*Aufklärung* ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen” etc.

(2) Diderot: *Entretien d’un philosophe avec Madame la Maréchale* de *** (1775).

b) Waarom is een actualisering van dit project nodig?

(1) “The Enlightenment was, to a remarkable degree, a period when the culture of the educated man was thought to take in the whole of human knowledge” (Hampson, p. 11). Tempo wetenschappelijke kennisgroei verdubbelt sinds 1650 elke 15 jaar. Dus?

(2) Wij staan nu voor radicaal nieuwe uitdagingen: populisme in de politiek, media-manie, demografie, mondialisering, en lange-termijn uitdagingen zoals antropogene klimaatverandering, enz.

(3) Discussie-stelling: mondigheid is het vermogen de meningsvorming te baseren op de *meest betrouwbare* bronnen. Vraag aan U: hoe kunnen we dit bevorderen?

College 2. Verlichting en de wetenschappelijke revolutie

Motto 1: “het experiment als kenbron, de mathematische formulering als middel van beschrijving, de mathematische deductie als wegwijzer naar nieuwe, door proefneming te controleren verschijnselen”, E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld* (Meulenhoff, 1950, 1977:1).

Motto 2: “Nous touchons au moment d’une grande révolution dans les sciences. Au penchant que les esprits me paraissent avoir à la morale, aux belles-lettres, à l’histoire de la Nature et à la physique expérimentale, j’oserais presque assurer qu’avant qu’il soit cent ans, on ne comptera pas trois grands géomètres en Europe. Cette science s’arrêtera tout court...” Diderot, *Pensées sur l’interprétation de la nature* (1753), §iv.

Hoofdstuk 4. De wetenschappelijke revolutie in vogelvlucht

a. (Hemel)mechanica van Aristoteles tot Copernicus, Kepler en Galileï.

(1) Receptie Aristoteles (384-322 BCE) in (west) Europa: 12e eeuw. Kosmologie: klein bolvormig universum, 4 elementen hebben “natuurlijke plaats” in het ondermaanse; element aarde in het midden; “natuurlijke” beweging naar natuurlijke plaats (teleologie). Ether, 5e element, in het bovenmaanse; volmaakte eeuwige, dus cirkelvormige, hemelbanen, hemelsfeer der sterren roteert rond stilstaande Aarde. Problemen: helderheidsverschillen planeten; retrograde beweging. Claudius Ptolemaeus (87-150?), *Almagest*: zo’n 80 epicycli maken A’s model emp. adequater; ook herontdekt in 12e eeuw. Geocentrisme en Christendom: Dante’s *Divina Comedia*.

(2) Nicolaus Copernicus (1473-1543), *De Revolutionibus Orbium Coelestium* (1543): heliocentrisme & Aardro-

tatie. Boek I: veel eenvoudiger! Maar: cirkelbewegingen gehandhaafd, waardoor 60 epicycli nodig. Problemen: geen bewijs Aardbaan, &c.

(3) Tycho Brahe (1546-1601): toename precisie telescoop-waarnemingen; parallax-probleem voor de Aardbaanhypothese; & Johannes Kepler (1571-1630), *Astronomia nova* (1609): planeetbewegingen (Mars etc.) elliptisch, met Zon in een focus, en variabel in snelheid (de planeet-zon-lijn dekt gelijke oppervlakten in gelijke tijd). Dus: hemelbewegingen niet “perfect”; Aarde uit hemelcentrum.

(4) Galileo Galilei (1564-1642). Verbetering telescoop. *Sidereus Nuncius* (1610): maanoppervlak; >500 nieuwe sterren; 4 manen Jupiter; zonnevlekken: Hemel niet perfect; Jupiter een centrum van maanbewegingen; Conclusie: heliocentrisme! Maar: parallax-probleem niet opgelost. Twee processen Inquisitie te Rome: in 1616 (pleidooi Galilei voor vrijheid wetenschap); in 1632 n.a.v. publicatie *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo*, waarin geocentrisme wordt verdedigd door Simplicio (6e eeuwse Aristoteleskenner): veroordeling tot huisarrest. Toen schreef hij: *Discorsi e Dimostrazioni Matematiche, intorno a due nuove scienze* (1638, Leiden).

b. Van eindig naar oneindig universum: Descartes en Newton

(1) René Descartes (1596-1650): analytische meetkunde (*La Géométrie*, 1637); *Principia Philosophiae* (1644). Geometrisering van het universum: materie = res extensa, oneindig, geen leegte, vortextheorie, oneindige deelbaarheid materie. Dus: mathematisering van het wereldbeeld, maar geen wiskundige hemelmechanica.

(2) Isaac Newton (1642-1727). Lichtbreking; diff. en integraalrekening; “Grand synthesis”: *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (1687). Unificatie Aardse en hemelmechanica. Newtons 3 axiomata en de gravitatiewet: $F=G(m_1.m_2)/r^2$.

Hoofdstuk 5. Oorzaken en gevolgen van de wetenschappelijke revolutie

a. Complexiteit van het *explanandum*. Behalve mechanica vele andere ontwikkelingen en ontdekkingen: van bloedsomloop (William Harvey, 1628) tot lichtbreking (Newton), microscopisch onderzoek (Chr. Huygens, Anth. van Leeuwenhoek), enz. Cf. motto 2! Dus: wat willen we precies verklaren?

b. Oorzaken wet. revolutie: twee centrale vragen. Cf. Floris Cohen, *How Modern Science Came Into The World* (Amsterdam UP, 2010, 2012; xl + 784 pp!). Vgl. de populaire versie: Floris Cohen, *De herschepping van de wereld. Het ontstaan van de moderne natuurwetenschap verklaard* (Bert Bakker, 2007).

(1) “How did modern science come into the world, and (...) why did this happen in Europe rather than in China or in Islamic civilization?” (Cohen 2012: xv). Vele factoren: b.v. receptie van zowel “Athene” als “Alexandrië” in West-Europa, met name na de herovering van Spanje (12e eeuw) en de val van Byzantium in 1453: “culturele transplantaties”. Koppeling van wiskunde met experiment; ontwikkeling van instrumenten; grotere intellectuele vrijheid na de Renaissance en Reformatie.

(2) “Why did this 17th-century breakthrough in the pursuit of knowledge about nature instigate the as-yet-unbroken-chain of scientific growth that we are wont to take for granted in our own time, four centuries later?” Vrede van Westfalen (1648); wet. genootschappen; ontwikkeling instrumenten en experimenten; beloften van rijkdom door wetenschap (Descartes, Bacon); verzoening wetenschappelijke vooruitgang met (geherinterpreteerd) Christendom; Calvinistische ijver in *deze* wereld; eigen dynamiek wetenschappelijk onderzoek; methodologie; internationale competitie.

c. Maatschappelijke gevolgen: wetenschappelijke en economische groei

(1) Groei der wetenschappen, technologie, industriële revolutie in Engeland. Wereldwijde overheersing door Europa.

(2) Van de Oude naar de Nieuwe Wereld (Cohen). Van statisch naar dynamisch.

d. Gevolgen voor ons “wereldbeeld” via de Verlichting: zie college 3.

Hoofdstuk 6. Wetenschapsfilosofische perikelen in de Verlichting

a. Descartes. Een axiomatisch-deductief wetenschapsmodel met een goddelijk gegarandeerd waarheids criterium (“clair et distinct”). Het gedachte-experiment met een stukje was: alleen geometrische eigenschappen zijn helder. Geometrisering van de materiële wereld: vacuum onmogelijk; oneindige deelbaarheid materie; God oorzaak beweging; bewegingswetten (b.v. behoud van lineaire beweging!). Wat zijn de functies

van de ervaring in Descartes' wetenschapsopvatting? Onze wereld slechts één der vele mogelijke: ervaring leert welke; & toetsing mechanische hypothesen.

b. Hume. Scherp onderscheid *relations of ideas* (bv. wiskunde) en *matters of fact*. Natuurwetten betreffen feiten. Hun kennis is uitsluitend gebaseerd op ervaring. Het inductieprobleem: hoe zeker is een generalisering op basis van eindige reeks ervaringen? Ons vertrouwen in de voorspellende functie van natuurwetten berust dus op niets dan gewoonte! Psychologische verklaring bij gebrek aan rechtvaardiging!

c. Kant. Het prestige van Newton. Dus (contra Hume): er moeten absoluut zekere grondbeginselen zijn, zoals de causaliteitswet en Newtons basiswetten. Hoe de geldigheid voor de natuur van deze wetten te verklaren? Ze zijn synthetisch a priori. Kants transcendentiaalfilosofie als verklaring. Maar: empirische weerlegging van Kant door de quantummechanica in de Kopenhagen-interpretatie (Niels Bohr et al.).

College 3. Verlichting en Religie

Motto 1: "What a noble privilege is it of human reason to attain the knowledge of the supreme being; and, from the visible works of nature, be enabled to infer so sublime a principle as its supreme Creator? But turn the reverse of the medal. Survey most nations and most ages. Examine the religious principles, which have, in fact, prevailed in the world. You will scarcely be persuaded, that they are other than sick men's dreams: Or perhaps will regard them more as the playsome whimsies of monkeys in human shape..." David Hume, *The Natural History of Religion* (1757), §15.

Motto 2: "Je conclus donc qu'il n'y avait rien de solide ni de bon a dire en faveur du christianisme. En effet, je ne suis jamais si convaincu de la fausseté de cette religion que lorsque je lis les livres faits pour l'expliquer ou pour la défendre". Baron d'Holbach & Jacques Naigeon, *Le Militaire philosophe*, 1770 (éd. Coda, PUF, 2008), p. 21.

Hoofdstuk 7. Godsdienst, wetenschap en Verlichting

a. De Reformatie: Individualisering van het religieuze waarheids criterium.

(1) Hoe bepalen wat waar is op religieus gebied? Kerk van Rome: Paus als goddelijk benoemd opvolger van Petrus (Mt 16:18); leergezag v/h Magisterium; bewust verwerpen van dogma's is de doodszonde van ketterij. Complexe ontwikkeling naar het dogma van de Pauselijke onfeilbaarheid (1e Vaticaanse Concilie, 1870).

(2) Oorzaken opstand tegen Pauselijk gezag na de middeleeuwen: pest, aflaathandel, oorlogen, mystiek, kerkbelastingen, nepotisme, enz. Bv. John Wyclif (14e eeuw); Jan Hus (verwerpt Pauselijke autoriteit; 1415 als ketter verbrand; Hussietenoorlogen); Martin Luther (95 stellingen, 1517; Excommunicatie 1521): *sola scriptura* en individuele gewetensvrijheid in geloofszaken; Bijbelvertaling in volkstaal. Vgl. ook Erasmus, Zwingli; Calvijn. Oorlogen motiveren *cuius regio, eius religio*. Gevolg: versplintering van Christendom & van het rijk van Karel V. Moord op duizenden Hugenoten na de Bartholomeusnacht 23/4 augustus 1572. Pleidooien voor tolerantie (Spinoza, Locke); persoonlijke ontwikkeling, denkvrijheid, vlijt (vgl. Max Weber).

b. Religie en de wetenschappelijke revolutie: een ambigue relatie.

(1) Vorige college: ontwikkeling (hemel)-mechanica: Aarde van middelpunt tot bescheiden planeetje in oneindig universum. Implicaties voor het Christendom. Cf. Blaise Pascal (1623-'62), *Pensées* § 348: "Qu'est-ce qu'un homme dans l'infini?"

(2) Ouderdom wereld. Vele (156) Bijbelse chronologen rond 1600; James Ussher (1580-1656): schepping op zaterdagavond 22-X-4004vChr. Ontdekking fossielen, zoutlagen, enz. leidt tot empirisch-geologische schattingen ouderdom Aarde; b.v. Edmond Halley (1656-1742, Astronomeur Royal): 2 miljard jaar!

(3) Causaliteitsprobleem beweging sterren en planeten. Mathematische vs. fysische (hemel) mechanica (epicycli). Van mechanische causaliteit (Aristoteles) via vloeistofmodel (Descartes) naar (instantane) "werking op afstand" (Newton: gravitatiewet: $F=G(m_1.m_2)/r^2$). Omdat hemellichamen in luchtledig bewegen, ondervinden ze geen weerstand, dus bewegen ze "for an immense tract of time" (*Principia*, III-x; cf. *Opticks* III, Query 28). Wat is de oorzaak v/d werking van zwaartekracht? Cf. *Principia*, General Scholium: "hitherto I have not been able to discover the cause of those properties of gravity from phenomena, and I frame no hypotheses". Niettemin: "This most beautiful system of the sun, planets, and comets, could only proceed from the counsel and dominion of an intelligent and powerful being... This Being governs all things..." (*ibidem*).

c. Eliminatie van God uit wereldbeeld: van Newton naar Laplace.

(1) Volgens Newton schiep God niet alleen het universum; hij moet ook actief ingrijpen: "blind Fate could never make all the Planets move one and the same way in Orbs concentrick, some inconsiderable Irregu-

larities excepted, which may have risen from the mutual Actions of Comets and Planets upon another, and which will be apt to increase, till this System wants a Reformation (Opticks, Dover ed., p. 402).

(2) Pierre-Simon Laplace (1749-1827): “nevel”-hypothese oorsprong zonnestelsel en oplossing van het Jupiter/Saturnus probleem (1785: “Mémoire sur les inégalités séculaires des planètes et des satellites” enz.). Anecdote mbt Napoleon: “Où est Dieu dans votre système?”. “Sire, je n’ai pas besoin de cette hypothèse”.

Hoofdstuk 8. Van godsdienstkritiek naar verklaring van godsdienst

a. Bijbelkritiek van Spinoza (1632-1677). *Tractatus theologico-politicus* (anoniem, Amsterdam 1670). Uitgangspunten: (1) “Ex hac itaque superstitionis causa clare sequitur omnes homines natura superstitioni esse obnoxios” (*Praefatio*). (2) Daarom moet men bij de Bijbelinterpretatie historisch te werk gaan en de verkondigde geloofsopvattingen in hun (onontwikkelde) tijd situeren. In welke zin is de Bijbel “het woord Gods”? *Alleen* voor zoverre de lezer het liefdesgebod in praktijk brengt! Al het andere is (al te) menselijk. Krachtig pleidooi voor vrijheid van godsdienst & meningsuiting. Synode van Dordrecht 1673 verbood de *Tractatus*.

b. David Hume over wonderen. *Enquiry concerning Human Understanding* (1748), §10, Of Miracles. “A wise man proportions his belief to the evidence”. Hoe weten we van wonderen? Getuigenissen (b.v. opstanding). Def. wonder: “A miracle is a violation of the laws of nature”, dus: is uiterst onwaarschijnlijk gegeven onze achtergrondkennis. Hume’s maxime: “That no testimony is sufficient to establish a miracle, unless the testimony be of such a kind, that its falsehood would be more miraculous, than the fact, which it endeavours to establish”. Hume: “there never was a miraculous event established on so full an evidence”. Is dit een sluitende redenering?

c. Hume’s *Natural History of Religion* (1757). Polytheistische oorsprong alle godsdiensten. Wat verklaart de ontwikkeling naar monotheïsme? Hume: competitie in goden-vleierij: “In proportion as men’s fears or distresses become more urgent, they still invent new strains of adulation... till at last they arrive at infinity itself, beyond which there is no farther progress” (§vi). Hedendaagse hypothesen: HADD.

Hoofdstuk 9. Is religie nog te handhaven? Vele meningen tijdens de Verlichting

NB: onderscheidt: (1) epistemische rationaliteit religieuze waarheidsclaims van (2) het maatschappelijk effect van specifieke religieuze overtuigingen. Nuttige illusies?

a. Deïsme: Voltaire (1694-1778). “L’univers m’embarrasse, et je ne puis songer – Que cette horloge existe et n’ait point d’horloger”. Cf. *Le philosophe ignorant* (1766), §17: “Je me vois arrêté tout à coup dans ma vaine curiosité. Misérable mortel..., comment connaîtrai-je l’intelligence ineffable qui préside visiblement à la matière entière?” Strijd tegen dogmatici, voor tolerantie. Rehabilitatie De la Barre.

b. Atheïsme: Baron d’Holbach (1723-1789). Studeerde in Leiden en woont v.a. 1748 in Parijs, waar hij diners geeft aan vooraanstaande intellectuelen. *Système de la nature* (1770) wordt door het parlement veroordeeld en verbrand. *Le militaire philosophe* (1770), §vi: “L’affaire de la religion est une véritable question...”. Argument van religieuze diversiteit enz. tegen de waarheidsaanspraken der religies.

c. Fideïstisch theïsme: Immanuel Kant. God (onkenbaar) als regulatieve idee en als postulaat voor de moraal: plicht-ethiek; gelukwaardigheid en geluk. Vgl. de Barok!

College 4. Verlichting, moraal en politiek

Motto 1: "Plus j'ai vu des hommes différents par le climat, les moeurs, le langage, les lois, le culte, et par la mesure de leur intelligence, et plus j'ai remarqué qu'ils ont tous le même fonds de morale. Ils ont tous une notion grossière du juste et de l'injuste, sans savoir un mot de théologie." Voltaire, *Le philosophe ignorant* (1766), §xxxi.

Motto 2: "Any animal whatever, endowed with well-marked social instincts, the parental and filial affections being here included, would inevitably acquire a moral sense or conscience, as soon as its intellectual powers had become as well, or nearly as well developed, as in man". Charles Darwin, *The Descent of Man*, 1871, Penguin ed. p. 120-1.

Hoofdstuk 10. De fundering van de moraal: *un tour d'horizon*

a. Godsdienst (welke?) als fundament.

(1) John Locke (1632-1704): "That God has given a Rule whereby Men should govern themselves, I think there is nobody so brutish as to deny". John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* (1689, 1700), II. xxviii, §8. Vraag: verklaart dit slechts onze morele vermogens, of rechtvaardigt het ook hun inhoud? Onderscheidt: *de facto* van *de iure*.

(2) Het Euthyphro-dilemma. Plato's dialoog de *Euthyphro* toegepast op het Christendom (b.v. door Leibniz): Vaardigt (a) God zijn geboden uit omdat die moreel goed zijn, of (b) zijn ze moreel goed omdat God ze uitvaardigt? Indien (a) dan hebben we religie niet nodig ter rechtvaardiging van morele regels (cf. Hugo de Groot, *De iure belli ac pacis*, 1625, Prol. §11); indien (b) dan zijn morele geboden arbitrair, dus waarom ze toepassen? Luther, Calvin, en Descartes kozen voor (b) omdat (a) Gods almacht zou beperken: Gods Gebodtheorie. Fascinatie voor het *Euthyphro* dilemma werd hernieuwd tijdens de vroege Verlichting (b.v. Ralph Cudworth, 1617-'88). Stelling: dit dilemma laat zien dat religie *de iure* irrelevant is voor de moraal.

b. David Hume: emoties als fundament. (1) Reason is "the slave of the passions". (2) Fundamentele morele normen berusten op onze "moral sentiments".

(3) Niettemin zijn er naast natuurlijke ook conventionele/artificiële deugden.

(4) We zijn beperkt altruïstisch. Cf. *Enquiry conc. the Principles of Morals* (1751). (5) Begaat Hume een *naturalistic fallacy* (*is-ought fallacy*)?

c. Immanuel Kant: rede als fundament. Kant: een autonome en deontologische (plicht-) ethiek. Criterium voor geldige morele regels: de Categorische Imperatief: "handle nur nach derjenigen Maxime, durch die du zugleich wollen kannst, daß sie ein allgemeines Gesetz werde" (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 1785, p. 52). Wat betekent 'kannst'? Puur logisch criterium voor alle rationele subjecten: een maxime is ongeldig indien je je "notwendig widersprechen müsse" bij universalisering (dus: contra Hume). Werkt dit? B.v. liegen. Tegenvoorbeelden.

d. Darwins update van Hume. *The Descent of Man* (1871). Biologische basis en culturele ontwikkeling van de moraal. Voorbeeld: het ingroup-outgroup onderscheid en de vergroting van de kring der partners. Relevantie van evolutiebiologie voor morele rechtvaardiging: ze verklaart de universaliteit van morele basisgevoelens (cf. Voltaire). Actuele morele uitdagingen, zoals het vluchtelingenprobleem: in hoeverre kunnen we het *ingroup-outgroup* onderscheid overwinnen? In hoeverre is dit een morele verplichting voor ons? Complexiteit van morele afwegingen: vele waarden.

Hoofdstuk 11. Politieke filosofie

a. Baron de Montesquieu (Charles-Louis; 1689-1755) over machtenscheiding.

(1) Lees eens: *Lettres persanes* (1721) en *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1734). De *l'esprit des lois* (anoniem, 1748, verboden door de Katholieke Kerk in 1751) verdedigt de trias politica: scheiding en evenwicht wetgevende, uitvoerende, en rechtsprekende machten (volk, koning, onafhankelijke rechters/juryrechtspraak), teneinde de vrijheid der burgers te waarborgen. Invloed op Amerikaanse (1789) en Franse (1791) grondwet.

(2) Recente aanpassingen van het Nederlandse bestel op grond van het trias-beginsel: 1985 afschaffing kroonberoep Raad van State; oprichting Afdeling Geschillen; 2010: verscherping scheiding adviserende en rechtsprekende taak van de RvS.

b. Klassieke grondrechten; de scheiding tussen kerk en staat.

(1) Verlichtingsdenkers inspireren de *Bill of Rights Americanain* (Virginia, 12 juni 1776, door Jefferson opgenomen in de onafhankelijkheidsverklaring van 4 juli 1776). Cf. *La Déclaration des droits de l'Homme et du*

citoyen, geratificeerd door Louis XVI, 5 okt. 1789 te Versailles; veroordeeld door paus Pius VI in 1791. Na WO II Universele verklaring rechten mens, VN 1948. NB: in *Déclaration* 1789 ook sociaal grondrecht.

(2) Scheiding van kerk en staat in de onderwijsfinanciering. Vergelijk Franse *Laïcité* (loi 1905; Commission Stasi 2003; Observatoire de la laïcité, 2013) met Nederlandse Art. 23-7 Grondwet. Verlichtingsprotest tegen vroege hersenspoeling van kinderen door godsdiensten op staatskosten. Wat kinderen m.i. moeten leren: “combien les lois de l’investigation de la vérité sont sévères... C’est le travail de l’abeille” (Diderot: *Pensées sur l’interprétation de la nature*, 1754, §ix).

c. Onafhankelijkheid Adviesorganen Regering.

Regeringsbeleid dient te berusten op wetenschappelijk solide feitenkennis. Ook kiezers moeten hierover kunnen beschikken. Dus: wetenschappelijke adviesorganen van de regering moeten volstrekt onafhankelijk zijn en hun rapporten openbaar. In Nederland is er een omgekeerde tendens: b.v. Centraal Planbureau (CPB): na Prof. dr. Coen Teulings werd in 2013 de top-ambtenaar Laura van der Geest (Financiën) directeur (niet gepromoveerd; we horen haar zelden). Ambtelijke loyaliteit weegt nu kennelijk zwaarder dan wetenschappelijke onafhankelijkheid van het CPB.

Hoofdstuk 12. Noodzaak tot actualisering van de Verlichting

a. Mondialisering van menselijke uitdagingen.

(1) Bevolkingsgroei & ecologie. *World Population Prospects 2015* (UN Population Division). Nu 7,3 miljard mensen op Aarde; prognose voor 2100 (*medium projection variant*): 11,2 miljard. Europa daalt: 738 naar 646 miljoen. Afrika stijgt: 1,186 naar 4,387 miljard. Wereldbevolking in historisch perspectief (in miljarden mensen): 1804: 1 miljard; 1927: 2; 1960: 3; 1974: 4; 1987: 5; 1999: 6; 2011: 7. B.v. Nigeria groeit van 38 miljoen in 1950 naar 752 miljoen in 2100. Wereldwijde uitdaging: emancipatie door onderwijs; geboortebeperving; versobering. Paus Franciscus in encykliëk *Laudato Si* (24 mei 2015): §50: “To blame population growth instead of extreme and selective consumerism on the part of some, is one way of refusing to face the issues”. Verlichtingskritiek op godsdiensten wereldwijd is nog steeds hoognodig.

(2) Opwarming Aarde. Ophoping CO₂ in klimaatsysteem door fossiel-brandstof-gebruik enz. 300-400 ppm. Gem. temperatuurstijging afgelopen eeuw bijna 1°C. Is de in Kopenhagen afgesproken bovengrens van 2°C voldoende? Zeeniveau Pleistoceen (125.000 jaar geleden) 6-9 meter hoger, terwijl temperatuur slechts 1-2°C hoger was.

b. Wat moeten we doen? (1) Wereldwijde verbreiding Verlichtingsidealen.

(2) Morele verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties erkennen.

COLOFON

Home Academy Publishers geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbepaald te streamen in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kunt u kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een smartphone of tablet.

Kijk verder op [www.HOME-ACADEMY.NL](http://www.home-academy.nl)

UITGAVE Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 - 37 00 01
E: info@home-academy.nl

Deze uitgave is tot stand gekomen i.s.m. **Studium Generale Universiteit Leiden**

OPNAME Sandro Ligtenberg (Leiden, september 2015)
STEM INLEIDING F.C. van Nispen tot Sevenaer
MUZIEK Cok Verweij
MASTERING Frits de Bruijn
VORMGEVING Floor Plikaar

© Copyright 2016 Home Academy Publishers, Den Haag
ISBN 978 90 8530 152 3
NUR 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.